অধ্যায় ১ ঃ ধ্বনিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

1.1 উদ্দেশ্য
1.2 পৰিচয়
1.3 ধ্বনিবাদ
    1.3.1 ধ্বনিৰ স্বৰূপ
    1.3.2 ধ্বনিৰ বিপক্ষে থকা মতবাদসমূহ
    1.3.3 ধ্বনিৰ প্ৰকাৰভেদ
1.4 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
1.5 অধিক জানিবলৈ
1.6 অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
1.7 আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰ মতে ধ্বনিবাদ মানে কি সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ধ্বনিবাদৰ ক্ষেত্ৰত আনন্দৱৰ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ অৰিহণাৰ যথাযথ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব
- ধ্বনিৰ স্বৰূপ তথা লক্ষণৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- ধ্বনি বা ধ্বনিবাদৰ বিপক্ষে থকা মতবাদসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ধ্বনিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্বন্ধে আলোচনা আগবঢ়াব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

ষষ্ঠ ষাণ্মাসিকৰ প্ৰথমখন পাঠ্যবিষয় 'সাহিত্য সমালোচনা — প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য'ৰ এইটো প্ৰথম অধ্যায়। ইতিমধ্যে পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচিতি আৰু এই খণ্ডটোৰ পৰিচিতিত আমি উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে — ইয়াত আমি প্ৰাচ্য আৰু প্ৰাশ্চাত্য ধাৰণা মতে সাহিত্য সমালোচনাৰ বিবিধ দিশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। এইটো অধ্যায়ত আমি ভাৰতীয় ৰস শাস্ত্ৰ বা নন্দনতত্ত্বৰ এটি উল্লেখযোগ্য বিষয় 'ধ্বনিবাদ' সম্পৰ্কে আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হম।

"ধ্বনি" শব্দটো থকাৰ পৰাই আপুনি নিশ্চয় ধাৰণা কৰিব পাৰিছে যে, ধ্বনিবাদৰ সম্পৰ্ক শব্দৰ ধ্বনিৰ লগত। ধ্বনিবাদে ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি

পূর্বাচার্যসকলে কৈ যোৱা কথা বুলি স্পষ্টভাৱে ব্যক্ত কৰিছে। "কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰিতি বুধৈঃ সঃ সমাম্নাতপূর্বঃ" — এই বাক্যশাৰীয়ে প্রমাণ কৰে যে ধ্বনিৰ বিষয়ে পূর্বৰ আলংকাৰিক সকলেও কিছু কথা আলোচনা কৰি গৈছে। কিন্তু আনন্দবর্ধনে ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা বুলি বিবেচনা কৰি তেওঁৰ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থখনত এই বিষয়ে বহলাই অৱতাৰণা কৰিছে। এইখন গ্রন্থত আনন্দবর্ধনে ধ্বনিক অস্বীকাৰ কৰা আচার্যসকলৰ মতামত যুক্তি নির্ভৰ সিদ্ধান্তৰে সৈতে খণ্ডন কৰিছে। প্রতিপক্ষৰ মতামত সম্পূর্ণভাৱে খণ্ডন কৰি আনন্দৱর্ধনে ধ্বনিৰ লক্ষণ তথা স্বৰূপৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিছে। কাব্যত ধ্বনিৰ স্থান ক'ত, কেনেদৰে ধ্বনিৰ উপস্থিতিয়ে এটি উত্তম শ্রেণীৰ কাব্য সৃষ্টি কৰে, ধ্বনিক বুজিবৰ বাবে যে উর্বৰ মস্তিস্ক তথা মেধাৰ প্রয়োজন, ধ্বনিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ প্রকাৰভেদ — এইবোৰৰ বিষয়ে আনন্দবর্ধনে অতি গুৰুত্বপূর্ণ আলোচনা আগ বঢ়াইছে। পৰৱর্তী সময়ত অভিনৱ গুপ্তই *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থখনৰ 'লোচন' নামৰ টীকা ৰচনা কৰি ধ্বনিতত্ত্বক অধিক সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে। প্রকৃততে, ধ্বনিতত্ত্ব ৰসতত্ত্বৰেই পৰিৱর্ধিত ৰূপ। (পৰৱর্তী অধ্যায়ত ৰসতত্ত্ব সম্পর্কে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ব) *ধ্বন্যালোক*ত কোৱা হৈছে যে সঁচা কবিজনে কেতিয়াও ৰসহীন কাব্য লিখি তেওঁৰ শক্তি ক্ষয় নকৰে। গতিকে ৰস আৰু ধ্বনিৰ মাজত এটি নিগূঢ় সম্বন্ধ বর্তমান। এটাক নুবুজিলে আনটোৰ স্বৰূপ বুজা নাযায়। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে *ধ্বন্যালোক*ত ৰসধ্বনি, বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনি — এই তিনিবিধ ধ্বনিক স্বীকাৰ কৰিছে যদিও শেষত গৈ ৰসধ্বনিৰেই প্রাধান্য স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

পূর্বাচার্যসকলৰ বিভিন্ন গ্রন্থ, অভিমত আদি অধ্যয়ন কৰি আনন্দৱর্ধনাচার্যই তেওঁৰ *ধ্বন্যালোক*ত ধ্বনিৰ বিষয়ে বিভিন্ন তত্ত্বসমৃদ্ধ আলোচনা আগ বঢ়াইছে। আনন্দৱর্ধনৰ সময় নির্ধাৰণ সম্পর্কে বিভিন্নজনে বেলেগ বেলেগ অভিমত আগবঢ়াইছে। কল্‌হণে তেওঁৰ *ৰাজতৰঙ্গিনী* গ্রন্থত আনন্দৱর্ধনক অৱন্তি বর্মা ৰাজ্যৰ কবিৰূপে প্রক্ষেপ কৰিছে আৰু জেকোবী আদি পণ্ডিতসকলে অৱন্তি বর্মাৰ সময় ৮৫৫-৮৮৩ খ্রীঃ বুলি গ্রহণ কৰিছে। আকৌ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থত উদ্ভট নামৰ আচার্যজনৰ উল্লেখ আছে; কিন্তু ৰাজশেখৰে তেওঁৰ গ্রন্থত আনন্দৱর্ধনৰ উল্লেখ কৰিছে। উদ্ভটৰ সময় ৮০০ খ্রীঃ বুলি অনুমান কৰা হয় আৰু ৰাজশেখৰৰ সময় ৯০০-৯২৫ খ্রীঃ ধৰা হয়। গতিকে এই প্রমাণৰ ভিত্তিত আনন্দৱর্ধনৰ সময় ৯ম শতাব্দী বুলি গ্রহণ কৰিব পাৰি। আনন্দৱর্ধনৰ জীৱন সম্পর্কে কোনো ধৰণৰ বিশ্বস্ত তথ্য পোৱা নাযায়। কেৱল *দেৱীশতম্‌*ত তেওঁক 'নোর্ণসুত' অর্থাৎ নোর্ণৰ পুত্র বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। আনন্দৱর্ধনে তিনিখন কাব্য গ্রন্থ, যথা— *দেৱীশতম্‌*, *ৰিষমবাণলীলা* আৰু *অর্জুনচৰিচমহাকাব্যম্‌*; *ৰিনিশ্চয়-টীকাৰিৱৃতি* আৰু *তত্ত্বলোক* নামেৰে দুখনি তাত্ত্বিক গ্রন্থ আৰু *ধন্যালোক* ৰচনা কৰিছিল। অৱশ্যে, *ধ্বন্যালোক*ৰ বাবেহে আনন্দৱর্ধন বিখ্যাত। ৰাজশেখৰে কৈছে যে কাব্যতত্ত্বনিহিত অতি গম্ভীৰ ধ্বনিবাদৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰি আনন্দৱর্ধনে কাৰ নো আনন্দ বৃদ্ধি নকৰে!

ধ্বনিনাতিগভীৱেণ কাব্যতত্ত্বনিৱেশিনা।
আনন্দৱর্ধনঃ কস্য নাসীদানন্দৱর্ধনঃ।।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে আনন্দৱর্ধন *ধ্বন্যালোক*ৰ কাৰিকা আৰু বৃত্তি — দুয়োটা ভাগৰেই

১.৩.১ ধ্বনিৰ স্বৰূপ

ধ্বনি প্ৰকৃততেনো কি— এই বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে ধ্বনিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে ধাৰণা থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। আনন্দবৰ্ধনে *ধ্বন্যালোক* গ্ৰন্থৰ প্ৰথম উদ্দ্যোত (Chapter)ত ধ্বনিৰ লক্ষণ এনেদৰে দিছে—

যথার্থঃ শব্দো বা তমর্থমুপসর্জনীকৃত স্বার্থৌ।
ব্যঙ্ক্তঃ কাব্যবিশেষঃ স ধ্বনিৰিতি সূৰিভিঃ কথিতঃ।।

অর্থাৎ— কাব্যত থকা শব্দ বা অর্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ ভূমিকাক গৌণ কৰি প্ৰতীয়মান অর্থ প্ৰকাশ কৰে, তেতিয়া ব্যঞ্জনাযুক্ত সেই কাব্যকেই 'ধ্বনি' বুলি আখ্যা দিয়া হয়। আপুনি নিশ্চয় জানে যে, কাব্যৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত শব্দ আৰু অর্থই এটি বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে। প্ৰকৃততে শব্দ আৰু অর্থই কাব্যৰ শৰীৰ সৃষ্টি কৰে বুলি আলঙ্কাৰিকসকলৰ ধাৰণা। এইক্ষেত্ৰত আনন্দৱৰ্ধনে কৈছে— "শব্দার্থশৰীৰং তাবৎ কাব্যম্।" অর্থাৎ— কাব্যৰ শৰীৰ বা বাহিৰৰ আকৃতিৰ প্ৰকাশ ঘটে শব্দ আৰু অর্থৰ সহায়ত। কিন্তু এই শৰীৰৰ উপৰি কাব্যৰ থাকে এটি আভ্যন্তৰীণ সংবেদনশীলতা বা আকর্ষণ সেইটোৱেই কাব্যৰ বহিৰাগত উপাদান শব্দ আৰু অর্থৰ পৰিধি অতিক্ৰম কৰি সহৃদয় পাঠকৰ অন্তৰত আনি দিয়ে এটি অতুলনীয় আনন্দৰ অনুভূতি। মানুহৰ দেহাত যেনেদৰে হাত, ভৰি আদি প্ৰত্যঙ্গৰ ঊৰ্ধ্বত —এইবিলাকৰপৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ এক চৈতন্যময় আত্মাৰ অৱস্থান থাকে, সেইদৰে কাব্যতো শব্দ আৰু বাচ্য অর্থৰ উপৰি এটি বিশেষ অন্তর্নিহিত অর্থ থাকে। ইয়াৰ প্ৰতীতিয়ে মূহূর্তৰ ভিতৰত সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত পৰিব্যাপ্ত হৈ তাত অনাবিল আনন্দৰ অনুৰণন আনি দিব পাৰে। ইয়াৰে সপক্ষে অভিনৱগুপ্তই কৈছে—

যোহর্থো হৃদয়সংবাদী তস্য ভাবে ৰসোদ্ভবঃ।
শৰীৰং ব্যাপ্যতে তেন শুষ্কং কাষ্ঠমিবাগ্নিনা।।

অর্থাৎ— এইআনন্দদায়ী অনুভূতিয়ে জুইয়ে শুকান কাঠত ব্যাপ্ত হোৱাৰ দৰে ৰসজ্ঞ পাঠকৰ শৰীৰ-মন আপ্লুত কৰে। এই অপাৰ, মনোমোহা অর্থটোৱে ধ্বনিপদবাচ্য। ধ্বনিহীন কাব্য প্ৰাণহীন শৰীৰৰ দৰে। সেইকাৰণে কোৱা হয় যে শৰীৰত অৱয়ব-সংস্থান দোষহীন হ'লেও, অসংখ্য অঙ্গসৌষ্ঠৱ থাকিলেও, বহুতো অলঙ্কাৰেৰে সমৃদ্ধ হ'লেও যিদৰে প্ৰাণহীন শৰীৰত সৌন্দর্য বা পূর্ণতা নাথাকে সেইদৰে ৰীতি আদি থাকিলেও, যমকাদি শব্দালঙ্কাৰ বা উপমাদি অর্থালঙ্কাৰৰ সমাৱেশ থাকিলেও কাব্যত ধ্বনিৰূপ প্ৰাণৰ অভাৱ হ'লে তাৰ কাব্যত্ব হেৰাই যায়। তেনে হ'লে সি কেৱল শব্দ আৰু অর্থৰ সংমিশ্ৰণহে হৈ থাকিব, সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনন্দ দিব পৰা কাব্য হ'ব নোৱাৰে। ধ্বনিকাব্যৰ উদাহৰণ হিচাপে তলত কোৱা শ্লোকটো অধিকাংশ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়।

ভম ধাস্মিঅ ৰীসত্থো সো সূণও অজ্জ মাৰিও দেশ।

যে কেৱল শব্দ, অর্থ বা অভিজ্ঞতাপ্রাপ্ত জ্ঞানেৰে প্রতীয়মান অর্থ বা ধ্বনিক জনা নাযায়। সেয়া জানিবলৈ হ'লে প্রয়োজন কাব্যার্থতত্ত্বৰ জ্ঞান।

শব্দার্থশাসনজ্ঞানমাত্রেনৈৱ ন বেদ্যতে।
বেদ্যতে স তু কাব্যার্থততত্ত্বজ্ঞৈৰেৱ কেৱলম্।।

গতিকে কাব্যতত্ত্বজ্ঞানেই হ'ল ধ্বনি বা প্রতীয়মান অর্থবোধৰ সাধন। উদাহৰণ এটিৰে কথাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। অতুলচন্দ্র হাজৰিকাদেৱৰ কবিতাত পাওঁ —

আছোঁ মই সুখে দুখে নিজা বেহা লই
হ'ল জানো আচম্বিতে যাবৰ সময়?
টোকোৰা পঁজাতে থাকি লাগিছিল ভাল
ভাগি গ'ল আজি মোৰ টোপনিৰ জাল।

উক্ত কবিতাফাঁকিত থকা বাচ্যার্থটো হ'ল যে এজনে নিজৰ কাম লৈ ব্যস্ত হৈ থকা সময়তে হঠাৎ এঠাইৰ পৰা আনঠাইলৈ যোৱাৰ সময় হ'ল। ইমানদিন ধৰি যি ঠাইৰ প্রতি মৰম জাগি উঠিছিল আজি হঠাতে সেয়া নষ্ট হৈ গ'ল আৰু মানুহজনৰ নিদ্রাভঙ্গ হ'ল। কিন্তু প্রকৃত অর্থত এই কবিতাফাঁকিৰে কবিয়ে ক'ব খুজিছে যে ইমানদিন ধৰি সংসাৰৰ মায়াজালত বন্দী হৈ থকা মানুহজনৰ মোহভঙ্গ হৈ সত্যজ্ঞানৰ উন্মেষ ঘটিছে। মানুহজনে মানৰ জীৱনৰ অনিত্যতাৰ কথা বুজিব পাৰিছে। এই অর্থটোৱে ৰসজ্ঞ পাঠকৰ মনোমুকুৰত বাচ্যার্থতকৈ বহুগুণে বেছি আনন্দ দিয়ে বা দিব পাৰে। তদুপৰি কবিতাফাঁকিত এই দ্বিতীয় অর্থটোৱেই প্রাধান্য লাভ কৰিছে। কিন্তু এই অর্থটো যিকোনো মানুহ এজনৰ বাবে বুদ্ধিগম্য নহয়। এই অর্থ বুজাৰ বাবে প্রয়োজন অন্তর্দৃষ্টিসম্পন্ন কাব্যতত্ত্বজ্ঞানৰ। কাব্যতত্ত্বজ্ঞানেই বাচ্যার্থৰ সীমা পাৰ কৰি হৃদয়খনক ধ্বনিলৈ লৈ যাব পাৰে।

'ধ্বনি' শব্দটোৰ বুৎপত্তি তিনি ধৰণে কৰিব পাৰি; যেনে— (ক) ধ্বনতীতি ধ্বনিঃ, (খ) ধ্বন্যতে ইতি ধ্বনিঃ, (গ) ধ্বননং ধ্বনিঃ। প্রথম ব্যুৎপত্তিমতে বাচক শব্দ আৰু বাচ্য অর্থ ধ্বনিপদেৰে অভিহিত হয়। দ্বিতীয় ব্যুৎপত্তিমতে কেৱল ব্যঙ্গ অর্থ ধ্বনিপদৱাচ্য আৰু তৃতীয় বুৎপত্তিমতে ব্যঞ্জনাক ধ্বনি বোলে। এই চাৰিবিধ অর্থৰ উপৰি ধ্বনি বুলিলে সমুদায় কাব্যখনক বুজায়। গতিকে ধ্বনিপদেৰে ধ্বনিত হোৱা পাঁচবিধ অর্থ হ'ল— বাচক শব্দ, বাচ্য অর্থ, ব্যঙ্গ অর্থ, ব্যঞ্জনা ব্যাপাৰ আৰু সমুদায় কাব্য। এনেদৰে আনন্দৱর্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তই সকলো দিশ সামৰি লৈ ধ্বনিৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ 'ধ্বনি' শব্দটোৰ বুৎপত্তি কি কি ধৰণে কৰিব পাৰি?

.....

.....

সৃষ্টিকাৰী উপাদান হিচাপে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব গ্ৰহণ কৰা সম্ভৱ নহয়। এইক্ষেত্ৰত আৰু এটা অভিমত হ'ল ভামহ, দণ্ডী, উদ্ভট, বামন আদি অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ পূৰ্বাচাৰ্যসকলে নিঃসন্দেহে কৈছে যে— সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনন্দ দিব পৰা শব্দ আৰু অৰ্থৰ সমাৱেশেই হ'ল কাব্য আৰু কাব্যৰ এই উদ্দেশ্য সাধন হয় গুণ আৰু অলংকাৰৰ অস্তিত্বৰ বাবেহে। কিন্তু ইতিমধ্যে সুপ্ৰতিষ্ঠিত (প্ৰসিদ্ধ প্ৰস্থান) কাব্যৰ উপাদান হিচাপে গৃহীত গুণ আৰু অলংকাৰৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক কোনো উপাদানক ধ্বনি হিচাপে স্বীকাৰ কৰি তাক কাব্যৰ আত্মা বুলি গ্ৰহণ কৰিলে আনকি গুণ আৰু অলংকাৰবিহীন ৰচনাকো কাব্যৰ গুণ দিয়া হ'ব পাৰে। এনেকুৱা কাৰ্যই ইমানদিনে চলি থকা ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে গৈ কাব্যতত্ত্ব সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰখনত জটিলতাৰ সৃষ্টি কৰিব। তৃতীয়তে, ধ্বনিক যদি গুণ বা অলংকাৰৰ ভিতৰতে গ্ৰহণ কৰা হয় তেতিয়া হ'লে ধ্বনি নামৰ নতুন কিবা উপাদানৰ উদ্ভাৱন হোৱা বুলি ভবাটো যুক্তিসঙ্গত নহয়। তদুপৰি ধ্বনিক এই দুটা উপাদানৰ অন্তৰ্গত কৰি ল'লে ইয়াক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰশ্নই নুঠে; কাৰণ আজিলৈকে কোনো আলঙ্কাৰিকে অলংকাৰ বা গুণক কাব্যৰ আত্মা বুলি গ্ৰহণ কৰা নাই। গতিকে ধ্বনি নামৰ কোনো নতুন এটা উপাদান স্বীকাৰ কৰাৰ কথা চিন্তা কৰাটোৱেই বৃথা বুলি ধ্বনি বিৰোধী দলৰ প্ৰথম গোটটোৱে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰে।

ধ্বনি বিৰোধী দলৰ দ্বিতীয় গোটটোৰ মতে— ধ্বনি হ'ল লক্ষণা অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে ধ্বনি আৰু লক্ষণাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। এই গোটটোৰ বক্তব্য হ'ল যে— ভামহ, উদ্ভট আৰু বামনে শব্দৰ কেৱল দুটা বৃত্তিক স্বীকাৰ কৰিছে — এটা হ'ল অভিধা বা মুখ্য আনটো হ'ল লক্ষণা বা গুণবৃত্তি। এই দৰে শব্দৰ পৰা পোৱা প্ৰাথমিক অৰ্থটো হ'ল অভিধেয়াৰ্থ আৰু লক্ষণা বা গৌণী বৃত্তিৰ পৰা পোৱা অৰ্থটো হ'ল লক্ষ্যাৰ্থ। অভিধা শক্তিয়ে যিহেতু প্ৰাথমিক বা অভিধেয়াৰ্থ ব্যক্ত কৰে সেইকাৰণে শব্দৰ পৰা পোৱা আন অৰ্থসমূহ লক্ষণাৰ দ্বাৰা ব্যক্ত হয় আৰু ব্যঙ্গাৰ্থ বা ধ্বন্যাৰ্থ যিহেতু অভিধেয়াৰ্থৰ পৰা পৃথক, সেই হেতুকে ই লক্ষণাৰ পৰিধিত সোমাই পৰে। এনেদৰে এই গোটটোৱে লক্ষ্যাৰ্থ আৰু ব্যঙ্গাৰ্থক একেখন ক্ষেত্ৰত আনি থিয় কৰাইছে।

অনিৰ্বাচনীয়বাদীসকলে কয় যে ব্যঞ্জনা বা ধ্বনিক শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। কেৱল সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হয়। এই গোটটোৱে প্ৰকৃততে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা নাই। কিন্তু ধ্বনিক "গিৰামগোচৰম্" অৰ্থাৎ — বাক্য বা শব্দৰ অগোচৰ বুলি ব্যক্ত কৰিছে।

এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিলে দেখা যায় যে ধ্বনিৰ বিৰুদ্ধে মত দিয়া আলঙ্কাৰিকসকলে বিভিন্ন দৃষ্টিভঙ্গীৰে ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত নেতিবাচক মত দাঙি ধৰিছে। কিন্তু অভিনৱগুপ্তই এই মতবাদবোৰ পৰ্যালোচনা কৰি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে— ধ্বনিবিৰোধীসকল পৰ্যায়ক্ৰমে ইতিবাচক বুদ্ধিৰ ফালে গৈছে। কাৰণ ধ্বনিবিৰোধীৰ প্ৰথম গোটটোৱে ধ্বনি নাই বুলি স্বীকাৰ কৰিলেও ভক্তিবাদীসকলে ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত

হাতে হাতে ধৰি বোলে বিভীষণে
আছিয়ো পাত্রসমাজ।
বিভীষণ বৈৰী লঙ্কাৰ খেদিয়া
সুখে ভুঞ্জা সবে ৰাজ।। *(ৰামায়ণ)*

এই কবিতাফাঁকিত 'বিভীষণক খেদি সুখত ৰাজ্যভোগ কৰিব পৰা নাযাব' এই বস্তুৰূপ অর্থ ব্যঞ্জিত হৈছে। গতিকে ই বস্তুধ্বনিৰ উদাহৰণ। একেদৰে অলংকাৰধ্বনিৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ তলৰ কবিতাফাঁকি ল'ব পাৰি—

শ্রীৰাম লক্ষ্মণ দুই চন্দ্রসূর্য্য ভৈলা।
সীতা সন্ধ্যা এৰিয়া বহুত দূৰে গৈলা।।
অন্ধকাৰ ৰাৱণ চাপিল আসি বোল।
সীতাৰ ৰূপত দেখি ভৈল।। *(ৰামায়ণ)*

ইয়াতে শ্রীৰাম আৰু লক্ষ্মণক চন্দ্র আৰু সূর্যৰূপে কল্পনা কৰা হৈছে; সীতাক সন্ধিয়া আৰু ৰাৱণক অন্ধকাৰৰূপে দেখুওৱা হৈছে। সন্ধিয়া ৰূপিনী সীতাৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ অন্ধকাৰৰূপী ৰাৱণে চন্দ্র-সূর্য নথকাৰ সুযোগ লৈ যেন সীতাৰ ওচৰ চাপি আহিল— ইয়াত এনেকুৱা উৎপ্রেক্ষা অলংকাৰ ধ্বনিত হৈছে। গতিকে ই অলংকাৰ ধ্বনিৰ উদাহৰণ।

যেতিয়া কাব্যত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাবৰ সংযোগত স্থায়ীভাবৰ ৰসলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাটো ব্যঞ্জিত হয় আৰু ব্যঞ্জিত ৰসৰ আস্বাদনটো বাচ্যার্থতকৈ বেচি চিত্তাকর্ষক হয় তেতিয়া তাকেই ৰসধ্বনি বোলে। যেনে—

ঘন ঘন মুৰুচি পৰয় বৰনাৰী
ফোকাৰে শ্বাস নয়নে ঝুৰে বাৰি।
কৃষ্ণচৰণ চিন্তিয়ে চিত্ত লাই।
ঘন যদুনাথ চিন্তয় পুনু মাই।।

ইয়াত মুৰুচি (মূর্চ্ছা যোৱা), শ্বাস (উশাহ), বাৰি (চকুলো) আদিৰ মাজেদি ৰতি নামৰ স্থায়ীভাবটোৰ শৃঙ্গাৰ ৰসলৈ উত্তৰণ ঘটাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। অর্থাৎ —ইয়াত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰস ব্যঞ্জিত হৈছে। সেইকাৰণে ইয়াত ৰসধ্বনি আছে বুলি কোৱা হয়। অতি গুৰুত্বপূর্ণ কথাটো হ'ল যে ইয়াত আস্বাদিত ব্যঞ্জিত ৰসটো বাচ্যার্থতকৈ বেচি আকর্ষণীয় তথা পৰমানন্দ প্রদায়ক। ধ্বনিবাদী আলঙ্কাৰিকসকলে হৃদয়াকর্ষক এই ৰসধ্বনিকেই শ্রেষ্ঠ ধ্বনি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু তেওঁলোকৰ বক্তব্য হ'ল বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনিয়ে ৰসতেই সমাপ্তি লাভ কৰে।

ব্যঙ্গার্থৰ ভিত্তিত ধ্বনি বস্তুধ্বনি, অলংকাৰধ্বনি আৰু ৰসধ্বনি —এই তিনিপ্রকাৰৰ হ'লেও ধ্বনিকাব্যক প্রধানতঃ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়— অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক। অভিধামূলক ধ্বনিত বাচ্যার্থটো বক্তাৰ অভিপ্রেত কিন্তু অভিধাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত অর্থটোৱে অর্থান্তৰৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটায়। ইয়াকেই 'বিৰক্ষিত-

➢ *সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনি ঃ*

কোনেও নুশুঙা ফুলবোৰ ছিঙি
কোঁচত ভৰাই লৈ।
এটি এটিকৈ পানীৰ সোঁতত।
উটুৱাই দিয়ে গৈ।।

এই কবিতাটোত বাচ্যার্থটো হ'ল যে এগৰাকী নাৰীয়ে অনাঘ্রাত ফুলবোৰ ছিঙি লৈ এপাহ এপাহকৈ পানীৰ সোঁতত উটুৱাই দিছে। কিন্তু এই বিৱক্ষিতবাচ্যৰ দ্বাৰা ৰূপহী নাৰীগৰাকীৰ অনুৰাগ প্রতীত বা ব্যঞ্জিত হৈছে। আকৌ ইয়াতে মন কৰিলেই বুজা যায় যে বাচ্যার্থবোধৰ পিছত ব্যঙ্গার্থবোধৰ এটি ক্রম আছে। সেইকাৰণে এইটো সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনিৰ উদাহৰণ হৈছে।

➢ *অর্থান্তৰ সংক্রমিত ৱাচ্য ধ্বনি ঃ*

শুনিয়ো লক্ষ্মণ দশৰথ সুত
ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই।
অসোধনে কেন স্বামীক নিন্দাহা
আমাৰ কর্মক পাই। *(ৰামায়ণ)*

এই কবিতাটোত 'দশৰথসুত' পদটোৱে ৰামাদি দশৰথৰ আন আন পুত্রক নুবুজাই কেৱল লক্ষ্মণক বুজাইছে। তদুপৰি 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱেও ভৰত আদি আন আন ভ্রাতৃগণক নুবুজাই মাত্র লক্ষ্মণকে বুজাইছে। ইয়াত 'দশৰথসুত' পদটোৱে দশৰথৰ গুণাৱলী লক্ষ্মণৰ চৰিত্রত থকা বুলি বিবেচনা কৰাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। একেদৰে 'ৰাম কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱে ৰামচন্দ্রৰ গুণাৱলী লক্ষ্মণৰ চৰিত্রত থকা বুলি ভবাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। এনেকুৱা গুণৰ অধিকাৰী লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা সুগ্রীৱক ভৎর্সনা কৰাটো উচিত হোৱা নাই। গতিকে এই কৱিতাটোত 'দশৰথসুত' আৰু 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' —এই শব্দ দুটাৱে কেৱল লক্ষ্মণক বুজোৱা বাচ্যার্থটো অভিপ্রেত নহয়; কিন্তু দশৰথৰ গুণসমৃদ্ধ আৰু ৰামৰ গুণাৱলী থকা লক্ষ্মণহে ইয়াত ব্যঞ্জিত হৈছে আৰু এই ধ্বন্যার্থ বা ব্যঙ্গার্থ অতিশয় মনোৰম হৈ উঠিছে। এইক্ষেত্রত বাচ্যার্থটো সম্পূর্ণভাৱে দূৰীভূত নহৈ বা উপেক্ষিত নহৈ লক্ষ্যার্থত সংক্রমিত হৈছে কাৰণে এইটো অর্থান্তৰ সংক্রমিত ৱাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ হৈছে।

➢ *অত্যন্ততিৰস্কৃতৱাচ্য ধ্বনি ঃ*

কেলেই লাগিছে সেন্দূৰীয়া গাল
ফৰিং প্রেমিকৰ জুই
কোৱাভাতুৰীয়া ওঁঠৰ তলত
ফেঁটী সাপ থাকে শুই।।

এই কবিতাটোত 'জুই' আৰু 'ফেঁটীসাপ' —এই শব্দ দুটা নিজৰ বাচ্য অর্থ

- ধ্বনিবাদীসকলৰ মতে ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা বা প্ৰাণস্বৰূপ। এইক্ষেত্ৰত বস্তুধ্বনি বা আলঙ্কাৰিকধ্বনিক গ্ৰহণ নকৰি ৰসধ্বনিকেই গ্ৰহণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ — কাব্যৰ আত্মা বুলি ক'লে ৰসধ্বনিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি বুজোৱা হয় কাৰণ বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনিয়ে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত ৰসধ্বনিতেই মিলি যায়।
- ধ্বনিক প্ৰধানভাৱে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি — অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক। এই দুয়োবিধেই আকৌ বেলেগ বেলেগ বেলেগ ধৰণে ভাগ কৰা যায়। এই বিষয়ে অধ্যায়টোত বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল। ধ্বনিয়েই প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ দ্বাৰা কাব্যত পৰমানন্দৰ জনক হয়। সেইকাৰণে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত ধ্বনিকাব্যকেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বুলি কোৱা হয়।

১.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ

1) গোস্বামী, ত্ৰৈলোক্যনাথ (1999); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্ৰুগড় ঃ বনলতা¼
2) শৰ্মা, তীৰ্থনাথ (2006); *সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশন।
3) শৰ্মা, মুকুন্দমাধৱ (1991); *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশন¼
4) শাস্ত্ৰী, মনোৰঞ্জন (2009); *সাহিত্য দৰ্শন;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ

5) Dey. S. K. (1963). *Sanskrit Poetics.* Oxford: OUP
6) Kane, P. V. (1971). *History of Sanskrit Poetics.* Delhi: Motilal Banarashi Das.

১.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আনন্দৱৰ্ধন।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আনন্দৱৰ্ধনে ৰচনা কৰা তিনিখন কাব্য গ্ৰন্থ হ'ল *দেৱীশতম্, ৰিষমবাণলীলা* আৰু *অৰ্জুনচৰিচমহাকাৱ্যম্*।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'ধ্বনি' শব্দটোৰ বুৎপত্তি তিনি ধৰণে কৰিব পাৰি; যেনে— (ক) ধ্বনতীতি ধ্বনিঃ, (খ) ধ্বন্যতে ইতি ধ্বনিঃ, (গ) ধ্বননং ধ্বনিঃ।